

שמעון רדליך

יהודים בצבא אנדרס בברית-המועצות.

1942—1941

נוסח המאמר הזה התפרסם בכתב-העת האנגלי *Soviet Jewish Affairs* מס' 2, נובמבר 1971, מחבר המאמר מודה לעובדי „ירושם" על סיועם בתכנת המחקר.

בשנים 1941—1942 הוקם בברית-המועצות צבא פולני תחת פיקודו של הגנרל ולאדיסלאו אנדרס. לשורותיו התגייסו גם פליטים יהודיים מפולין, שנמצאו באותו הזמן בתחומי רוסיה הסובייטית. על מנת לעמוד על נסיבות התגייסותם, על היחס אליהם, ועל מידת הצטרפותם ליציאת צבא אנדרס מגבולות בריה"מ, יש צורך לבחון את משולש היחסים הסובייט-פולני-יהודי, ואת המגעים שפעלו מאחוריהם. היחסים הדיפלומטיים בין בריה"מ ופולין נותקו למעשה עם פלישתו של הצבא הסובייטי לאזוריה המזרחיים של פולין במחצית השנייה של ספטמבר 1939. יחסים אלה חודשו רק כעבור שנתיים לערך, אחרי התקפת גרמניה על בריה"מ. בהסכם שנחתם בלונדון בין הממשלה הסובייטית ובין הממשלה הפולנית הנולה ב־30 ביולי 1941, הוסכם בין היתר על הקמתו של צבא פולני בתחומיה של בריה"מ.¹ בהסכם נוסף אשר נחתם ב־14 באוגוסט 1941 נקבע, כי ספקדו של צבא זה יהיה הגנרל אנדרס, שעד אז היה אסיר סובייטי.² בשלבי התארגנותו מוקם הצבא הפולני, הידוע כקורפוס שני, בסביבות סאראטוב וקריבישב שעל הוולגה. המטה הכללי והפיקוד נמצאו בברז'ולוק, והיחידות העיקריות בטאטישצ'ב, בטוצק ובקולטובאנקה. בזמן ביקורו של ראש ממשלת פולין, הגנרל סיקורסקי, בבריה"מ בסתיו 1941, הוסכם על אירגון יחידות נוספות, ועל העברת ריכוזי הצבא הפולני לאזוריה הדרומיים של בריה"מ, בעיקר לתחומי הרפובליקות האוטונומיות והקירגיזיות. היחידות הפולניות הועברו לשם בחודשים ינואר—פברואר 1942, ומוקמו בסביבות טאשקנט, סאמארקאנד ומארגלאן שבאוזבקיסטן, וכן בסביבות פרונזה וג'לאלאבאד שברפובליקה הקירגיזית. צבא אנדרס שהה באזורים אלה עד פיגועי הסופי מתחומי בריה"מ בסוף קיץ 1942. משך-זמן קיומו של צבא זה בגבולות רוסיה הסובייטית היה אישור כשנה אחת.

א

המתגייסים לצבא אנדרס היו אזרחי פולין, בדרך-כלל אסירי מתנות-עבודה סובייטיים, אשר שוחררו בעקבות החלטת הסובייט העליון מן ת־12 באוגוסט 1941.

היהודים שביניהם, ברובם פליטים ממרכז ומערב פולין, שנמלטו מזרחה עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, ומכאן הרעברו לפנים בריה"מ בדפורטאציות המוניות בשנים 1940–1941. מאז חידוש היחסים הסובייטיים-פולניים היתה מדיניות שלטונות בריה"מ כלפי היהודים וכן כלפי מיעוטים לאומיים אחרים תושבי פולין לשעבר, שונה ממדיניותם כלפי בני הלאום הפולני. מדיניות זו נבעה ללא ספק מהמחלוקת המדינית-טריטוריאלית שבין סטאלין ובין הממשלה הפולנית הגולה. מאחורי ההתנהגות הסובייטית עמדה החלטה נחושה שלא לוותר בעתיד על השטחים המזרח-פולניים אשר סופחו לבריה"מ בפרוץ מלחמת העולם. בשבועות הראשונים שלאחר חתימת ההסכם הסובייטי-פולני נמנעו הדוברים הסובייטיים מלהדגיש במפורש תביעה זו, אולם הטענה לבעלות סובייטית על השטחים שסופחו ב־1939 הלכה ונתחזקה החל מסוף 1941. אחד ממסמניה של גישה זו היה הערמת מכשולים בדרךם של יהודים פולניים, שהביעו רצונם להתגייס לצבאו של אנדרס. מפקד הצבא הסובייטי ברפובליקה הקאזאכית הוציא בסתיו 1941 פקודה, שלפיה היה על תושבי השטחים המסופחים בני הלאום האוקראיני, הביילורוסי והיהודי להתגייס לצבא האדום. בתשובה למתאמת של אנשי השגרירות פולין בבריה"מ טען אותו מפקד, כי אין הוא אלא ממלא הוראות שניתנו על־ידי הרשויות המרכזיות.³ בסאמארקאנד שבאוזבקיסטאן גויסו יהודים פולניים לגדודי העבודה של הצבא הסובייטי.⁴ בתשובת משרד החוץ הסובייטי לאיגרת־מחאה של השגריר הפולני, סטאניסלאו קוט, נאמר: „בהתאם להחלטת נשיאות הסובייט העליון של בריה"מ מיום 29 בנובמבר 1939, כל תושבי המחוזות המערביים של הרפובליקות האוקראינית והביילורוסית, אשר נמצאו בתחום המחוזות הנ"ל ב־1–2 בנובמבר 1939, הסכו לאורחים סובייטיים. נכונותה של ממשלת בריה"מ להכיר באזרחותם הפולנית של בני הלאום הפולני אשר איכלסו את המחוזות הנ"ל עד ה־1–2 בנובמבר 1939, היא מתווה של רצון טוב מצד הממשלה הסובייטית. אין הדבר יכול לשמש בשום פנים בסיס להכרה דומה באזרחותם הפולנית של בני לאומים אחרים, במיוחד של אוקראינים, ביילורוסים ויהודים...⁵ היות ומרביתם של הפליטים היהודיים ממרכז ומערב פולין נמצאו בתחילת נובמבר 1939 בשטחים שסופחו לבריה"מ, הרי שלפי ההגדרה דלעיל נחשבו גם הם לאורחים סובייטיים.

בעיית גיוסם של בני הלאומים האחרים לצבא אנדרס הועלתה על־ידי סיקורסקי בפגישתו עם סטאלין ומולוטוב, בתחילת דצמבר 1941. לטענתו של סיקורסקי, על כי אין משחררים מהצבא האדום אוקראינים, ביילורוסים ויהודים, השיב סטאלין: „לשם מה הנך זקוק לביילורוסים, אוקראינים ויהודים? אתה זקוק לפולנים, הם העיילים הטובים ביותר...". כתמשך השיחה חזר סטאלין והדגיש את אזרחותם הסובייטית של תושבי השטחים המסופחים.⁶ שאלת אזרחותם של תושבי מזרח פולין היתה לאחד מנושאי הוויכוח המרכזיים בין ממשלת פולין הגולה ובין הממשל הסובייטי. לעמדה הסובייטית היו השלכות משמעותיות ביותר לגבי הפליטים היהודיים. הם נתקלו בקשיים בתהליך שיחרורם ממחנות־עבודה וממקומות־מעצר וכן בשאלת המינויים לתפקידים שונים על־ידי השגרירות הפולנית. הם הופלו לרעה בקבלת סיוע חומרי מטעם השגרירות, במתן אפשרויות לקיום מנהגי דת, וכיצאה מתחומי בריה"מ. כשאחד מעובדי השגרירות הפולנית, העתונאי

הפולנייהודי ברנארד זינגר, הביע רצונו לשדר ליהודים אורחי פולין שבתחום בריה"מ, במקביל לשידורי השגרירות לבני הלאום הפולני, הודיע לו נציג מחלקת העיתונות של משרד הפנים הסובייטי כי הדבר לא יתכן, היות ויהודים אורחי פולין אינם בנמצא בבריה"מ.⁷

ההסתייגות הסובייטית מאורחותם הפולנית של הפליטים היהודיים הודגשה גם בפרשת מאסרם של מנהיגי ה"בונד" בפולין, הנריק ארליך וויקטור אלטר. התשובות הסובייטיות לפניות הפולנים הורו בפירוש על כך שלא רק יהודי מחוזות פולין המזרחית נחשבו לאזרחים סובייטיים, אלא שגם סאות-אלפי הפליטים היהודיים ממרכז ומערב פולין היו בעיני הסובייטים אורחי מדינתם לכל דבר. אולם למרות גישה עקרונית זו, שהיתה בתוקפה עד 1943, היו פרקריזמן ומקרים בהם הפיקוח הסובייטי על התגייסות יהודים לצבא אנדרס לא תפועל במלוא החומרה, וזה בעיקר בשכונות הראשונות להתארגנות הצבא. לחץ סובייטי כבד נגד גיוסם של יהודים הנפועל במיוחד בשלבים המאוחרים של הגיוס, אחרי ביקורו של סיקורסקי בבריה"מ, לוועדות הגיוס הפולניות צורפו בדרך-כלל נציגי הממשל הסובייטי המקומי וקציני ה"ג.ק.ו.ד. הדברים הגיעו לעיתים קרובות עד כדי בדיקות גופניות לשם קביעת יהדותו של המועמד.⁸

קיים יסוד סביר להנחה כי נוסף לחישובים המדיניים והטריטוריאליים היו קיימות כוונות סובייטיות לסכסך בין היהודים והפולנים, כשהמנגמה היא לפגוע בתדמיתם של הפולנים הלונדוניים במערב. בפגישת, שנכחה בה קבוצת אישים יהודיים בראשותו של הרב האגר, הגנרל הפולני שישקורבוזחוש והגנרל הסובייטי זיקוב, איש הקשר של ה"ג.ק.ו.ד. עם הצבא הפולני, האשים האחרון בגלוי את אנשי צבא אנדרס בהפליית יהודים. לפי דבריו, לא הקפידו השלטונות הסובייטיים ביותר מי מצטרף לצבא הפולני ועוזב עמו את בריה"מ : "...הדבר שווה בעינינו בין אם נוסע איוואן, פיזר או רבינוביץ'..." השלטונות הסובייטיים ניצלו כנראה למטרה דומה את שלמה מיכאלס, ראש הוועד היהודי האנטיפאשיסטי בבריה"מ. לפי עדותו של הרב האגר, אשר הגיע מרוסיה לפרס עם הצבא הפולני, טען מיכאלס בפני בנו של הרב, כי את אשמת אי-יציאתם של הפליטים היהודיים מבריה"מ יש לתלות לא ברוסים אלא בפולנים, וכי הממשלה הפולנית מפיצה בודון שטרעות אנטי-סובייטיות בנידון, מיכאלס ביקש, לפי עדות זו, כי יפורסם במערב עניין התנהגותם האנטי-יהודית של אנשי הממשלה הפולנית הנולת. יש לציין כי מוסר הדו"ת, הרב האגר וכן משפחתו, הצליחו לצאת מבריה"מ בידעיתם ובסיועם של אנשי משרד הפנים הסובייטי.⁹ מסתבר כי אחת המטרות של התעמולה הסובייטית היתה להבאיש את ריחם של אנשי הממשלה הפולנית בלונדון ושל צבא אנדרס. האשמתם באנטישמיות קיצונית היתה אחת הדרכים להשגחה, האשמות מסוג זה מצויות גם בעיתונות הפולנית הקומוניסטית שהופיעה בזמן המלחמה בתוך בריה"מ, וגם בעיתונות היהודית אשר יצאה לאור בפולין לאחר שחרורה.¹⁰

גורלם של הפליטים היהודיים בבריה"מ בכלל, ושל היהודים בצבא אנדרס בפרט, הושפע לא מעט מעמדותיהם האישיות של העומדים בראש השגרירות הפולנית בבריה"מ ושל מפקדי הצבא הפולני. השאלה היהודית שימשה לא אחת גורם בסיכוסים ובהתנגשויות שביניהם. הדבר בלט במיוחד ביחסים המתוחים

אשר שררו בין קוט לאגדרס. קוט חזר והדגיש בהתכתבותו עם הממשלה הפולנית בלונדון את חשיבות היחס כלפי היהודים, כשנימוקיו הם בעלי נימה תועלתנית מובהקת: „יש לסוון את הפעילות הציבורית וההסברתית של האירגונים היהודיים כך, שדעת הקהל באנגליה ובארצות-הברית תשים את ליבה למצב אשר נוצר בעקבות שאיפות הממשלה הסובייטית לפתרון חד-צדדי בשאלת האזורים המזרחיים (של פולין)“, וכן: „בעתיד, כאשר ידובר בגבולות המזרחיים, מיספרם הרב של היהודים (בצבא אנדרס) יהווה נימוק מדיני נכבד, וזאת במיוחד לאור שנאתם המתמדת של האוקראינים כלפי הפולנים...“¹¹ קוט הבהיר לאגדרס את חשיבותה של הגישה המומלצת על-ידו, בהדגישו את השפעת הדבר על דעת הקהל בארה"ב.¹² בשיחה עם ננדל וילקי, השגריר הנודד של ממשלת ארה"ב, שנתקיימה בטחראן באוגוסט 1942, טען קוט כי היהודים נהנו מצידו מיחס שווה לזה שנקט כלפי הפולנים עצמם. בכל תלונותיהם של היהודים האשים קוט את השלטונות הסובייטיים.¹³ גם אנדרס היה די רגיש לתגובות במערב. היו מקרים בהם הוא העמיד חתימה על הצהרות בדבר הכחשת האנטישמיות בצבאו כתנאי להצטרפותם של יהודים לשורות הצבא הפולני ולעזיבתם את בריה"מ.¹⁴ בשיחה עם יצחק שווארצבארט, הנציג היהודי במועצה הלאומית הפולנית הגולה, שנתקיימה בזמן ביקורו של אנדרס בלונדון, באביב 1942, טען האחרון כי היהודים מהווים בצבאו כחמישה-עשר אחוז, ומוכיחים את עצמם כגורם חיובי.¹⁵ בזכרונותיו ציטט אנדרס את מכתבם של ארליך ואלטר בו שיבחו השגים את הוראותיו בדבר איסור תופעות של אנטישמיות.¹⁶

השיחה בין סטאלין ובין סיקורסקי, אנדרס וקוט שופכת אור מסוים על גישתם של אנשי צמרת הממשלה והצבא הפולניים כלפי היהודים. ההתבטאויות בנושא היהודי, הן מצד הפולנים והן מצידו של סטאלין היו שליליות ביותר. שני הצדדים הסכימו ללא ויכוח כלשהו כי היהודים הם חיילים גרופים, פחדנים וספסרים. בעלי משמעות מיוחדת הם השינויים המופיעים בגירסאות השונות של קטע מפרוטוקול השיחה הנוגע ליהודים. בו בזמן שבדיווחיו של קוט, אנדרס וטארהוא המאשים את המתגייסים היהודיים בהיותם ספסרים שלעולם לא יהיו חיילים, ואשר הצבא הפולני אינו זקוק לשכמותם, מידחסת פסקה זו בזכרונותיו של אנדרס לגנרל סיקורסקי, "מחילופי התערות שלעיל היה ברור לסטאלין כי לחץ הפולנים למען גיוסם של יהודים לצבאם גבע משיקולים מדיניים קרים ולא מתוך יחס כן כלפי אזרחי פולין היהודיים. במיספר תודמנויות אחרות נקטו אנדרס וקוט בהסברים דומים למען הצדקת אי-גיוסם של יהודים. בשיחה הנזכרת עם סטאלין טענו הפולנים כי יהודים רבים ערקו מהמחנה הצבאי בבוולוק כאשר נפוצו שמועות כוזבות על הפצצת קויבישב על-ידי הגרמנים. יחס כזה מצד הפולנים עווד ללא ספק את השלטונות הסובייטיים להמשיך במדיניות של יד קשה לגבי נסיונותיהם של יהודים להתגייס לצבא אנדרס.

ב

לגבי עצם הרצון והנסוגות בקרב הפליטים היהודיים להתגייס לצבא אנדרס, פעלו מיספר מגיעים רבי-משקל. והתגייסות לצבא הפולני שינתה עקרונית את

מעמדו החוקי של הפליט ונשאה בחובה את האפשרות לצאת את גבולות בריה"מ. בצבא אנדרס הובטחו בדרך-כלל גם הנאי חיים טובים יותר מאלה ששררו מחוצה לו בתקופה הנידונה. כאשר נפוצה השמועה על העברת הצבא הפולני לקירבת הגבול הפרטי התעוררו בקרב פליטים יהודיים מסויימים תקוות הקשורות ביציאה לארץ-ישראל.¹⁸ אתו המרעמים היהודיים בין המתייצבים לגיוס היה גבוה. לפי עדותו של קוט היו היהודים ביחידות מסויימות 30 ואף 40 אחוז מכלל החיילים.¹⁹ מרבית היהודים שעלה בידם להתקבל לצבא התגייסו בסתיו 1941. ביחידות שהוקמו אחרי ביקורו של סיקורסקי בבריה"מ היה מיספרם ועום ביותר. היו גם מקרי גירוש המוני של חיילים יהודים משורות הצבא.²⁰ נוסף לסענות הנפוצות ביותר כגון אי-התאמה גופנית ועמדתם השלילית של השלטונות הסובייטיים לגיוס יהודים, ניתנו לעיתים הסברים משונים ביותר. אחד מהם היה כי לצבא אנדרס מתקבלים רק אלה ששירתו בעבר בחיל-האוויר ובחיל-הים הפולני, חילת אשר אחוז היהודים בהם היה תמיד אפסי.²¹ המתנדבים היהודיים נקטו מצידים בשיטות ובאמצעים שונים על מנת להתגבר על המכשולים. ההתנהגות הנפוצה ביותר היתה להעמיד פני פולנים, היו מקרים בהם נסתייעו המועמדים בקשריהם האישיים עם קצינים פולניים, וכן לא חסר מתן שוחד לצורוחי השונות. יש לציין כי לבעלי מקצועות נדרשים, במיוחד לרופאים, היו סיכויים טובים להתקבל, אף שלא הסתירו את יהדותם. סיכויי הרופאים גברו במיוחד בשלב השני של הגיוס, כשהצבא הועבר לדרום הטרופי והחל סובל ממגפות וממחלות מידבקות.²²

פרשה מיוחדת במינה במסגרת הנשוא הנדון היא הנסיון להקים יחידות יהודיות נפרדות בתוך הצבא הפולני. מאחורי רעיון זה עמד מיספר פעילי התנועה הרוויזיוניסטית שהיו בין הפליטים היהודיים. החישוב העיקרי היה רצונם להרגיש את האספקט היהודי-לאומי בתוך צבא אנדרס, ואף תקווה כי הדבר עשוי לסייע בעתיד להשגת המטרות היהודיות-לאומיות בארץ-ישראל. היו גם שסברו כי הקמת יחידות יהודיות נפרדות תפתור את בעיית החיכוכים שבין הפולנים והיהודים. הצעה להקמת גדוד יהודי הוגשה על-ידי ד"ר מארק קאהאן לגנרל טוקאדובסקי, מפקד המחנה הצבאי בטוצק, והלה העבירה לאנדרס.²³ באותו זמן לערך הוגשה לאנדרס הצעה דומה על-ידי המהנדס מירון שסקין. בפגישה בין אנדרס ושסקין שנתקיימה בתחילת אוקטובר 1941, לא התנגד אנדרס עקרונית לרעיון, אולם טענתו היתה כי ההכרעה בעניין אינה בעלת אופי צבאי, ועל כן יש להעבירו לקוט. כאשר נפגשו שסקין וקאהאן עם קוט, טען האחרון כי יש לחכות לבואו הקרוב של סיקורסקי. לפי עדותו של רוזן-שצ'קץ, ששימש כרבם של החיילים היהודיים בצבא אנדרס, טען קוט בפגישתו עם שסקין כי עניין הקמת יחידות יהודיות הינו נושא צבאי דווקא, ולכן יש לשוחח על כך עם אנדרס.²⁴ מתקבל הרושם כי גם קוט וגם אנדרס לא התלהבו ביותר מההצעה, אולם אף אחד מהם לא היה מוכן לקבל על עצמו את האחריות לסיכול התכנית, וזאת מחשש להדים שיחיו לדבר מתוך לבריה"מ. במכתבו לממשלת פולין בלונדון כתב קוט: „האנטישמיות שלנו והלאומנים היהודיים (אנשי ז'בוטינסקי), מציעים רעיון של יחידות על טהרת היהודים. הדבר הוא מאוד בלתי רצוי מבחינה מדינית“.²⁵ בקרב הקצונה הפולנית היו שתמכו ברעיון, לעיתים מתוך מניעים שונים בתכלית. אדם כפסטרוקונסקי,

קצין בכיר במטה הכללי הידוע בנתיבות האנטישמיות, היה מעוניין לתפריד את היהודים מכלל הצבא, ואילו קצינים כטוקאצ'בסקי וגאלאדיק היו מעוניינים לסייע להגיי הרעיון לשמו. גם בקרב אנשי הציבור היהודיים המקורבים לשגרירות ולצבא הפולנים היו הדעות חלוקות. להכניתם של הרוויזיוניסטים התנגדו גם מנהיגי ה"בונד" ארליך ואלטר, וגם היועץ לעניינים יהודיים בשגרירות, איש הציונים הכלליים, לודוויק וידמאן. שלושתם נתקבלו לשיחה בנידון על-ידי אנדרס וסוכם ביניהם כי אין להקים יהדות יתודיות נפרדות.²⁰ לפי עדותו של אנדרס, תמכו ארליך ואלטר מלכתחילה ברעיון, אולם שוכנעו על-ידו כי הדבר לא יתכן בגלל אינטרסים פולניים ויהודיים כאחד.²¹ לפי עדותו של רוזן-שצ'קף נבעה עמדתם השלילית של ארליך ואלטר מהתקוות שהם תלו ביחסיהם עם הרוסים. רעיון של גודד יהודי בצבא הפולני היה עלול לסכן את הנורמאליזציה אשר לרעתם הסתמנה ביחסיהם עם הסובייטים.²² יש יסוד מסויים לסברה זו, היות וכידוע שיתפו ארליך ואלטר פעולה במשך זמן-מה עם רשויות התעמולה הסובייטיות, כאשר הוכנה על-ידם התצעה להקמת ועד יהודי-אנטי-היטלראי בברית"ם. גם הרוויזיוניסטים שוכנעו לבסוף כי עליהם לבטל את הצעתם. במכתבו של קאמאן לקוט לסיכום הפרשה נאמר: „הזמן הנוכחי אינו מתאים להכרעת בעיית פולניות-יהודיות פנימיות ולהדגשת אינטרסים יהודיים לאומיים מסויימים. על כן הגני סבור כי יש לראות את הצעתנו בדבר הקמת יחידות צבאיות יתודיות נפרדות כבלתי אקטואלית ברגע זה...“²³ הדבר אשר שיכנע את סציעי החכניות לגונזה היה כנראה היחס הסובייטי לגיוסם של יהודים לצבא אנדרס. בפרק-הזמן הקצר שבין הצעת החכנית ובין ביטולה חל שינוי די מהותי בעמדה הסובייטית. בו זמנן שבשורות הראשונים לגיוס הצבא הפולני לא הורגשה התנגדות סובייטית ברורה לגיוסם של יהודים, בתקופה שלאחר-מכן הלכו וגברו המכשולים שנערמו בפני היהודים בגלל העמדה הסובייטית השלילית. לאחר שהקמת היחידות היהודיות הורדה מן הפרק, הוצע על-ידי ארליך ואלטר בסוף אוקטובר 1941 להקים על-יד המטה הכללי הפולני ועדה לעניינים יהודיים, אשר תטפל בצרכיהם התרבותיים של החיילים היהודיים. פניית באותו עניין תגיע לסיקורסקי בתחילת דצמבר. תשובתו היתה שלילית, ונומקה בכך כי הקמת ועדה לעניינים יהודיים תפר את אחדותו של הצבא.²⁴

לפי העדויות שבידינו היתה קיימת בצבא אנדרס מיספר חודשים יחידה אשר הורכבה מיהודים בלבד, אולם המניעים להקמתה היו מפורקים ביותר. במכתבו לשר החוץ הפולני דיווח קוט כי מרביתם של יהודי הדיוויזיה השישית אשר אורגנה בטוועק, הופרדו מהפולנים ואורגנו כבאטאליון מיוחד. יחידה „יהודית“ זו נשלחה למחנה הצבאי בקולטובאנקה. הפרדת היהודים מהחיילים הפולנים בוצעה באופן מעליב ביותר, על-ידי מתן פקודה „יהודים, צעד אחד קדימה...“²⁵ לפי עדותו של רוזן-שצ'קף הוקם בקולטובאנקה מעין גיטו, בו הוחזקו כ-1,000 חיילים יהודיים מוקפים גדר תיל. חיילים אלה הופלו לרעה בתנאי מגוריהם, בסוגי הלבוש שסופקו להם ובסוגי העבודות שהוטלו עליהם. הם הוחזקו במשך שעות מחוץ לאותליהם, בתנאים של כפור בלתי נסבל. עוד בדרכם לקולטובאנקה קפאו למוות שני חיילים יהודיים.²⁶ קיימות גם עדויות שונות במיקצת באשר לתנאי החיים בקולטובאנקה. כאחת מהן נאמר כי אווירה ידידותית שררה בין החיילים היהודיים ובין חיילים

פולניים מסויימים, וכי טייסים פולניים סייעו בידי היהודים להתמקם במחנה.²⁴ קשה לקבוע בוודאות את גורלם הסופי של אנשי „קולטובאנקה היהודית“, בגלל עדויות סותרות בנידון. בו בזמן שלפי עדותו של רוזן-שצ'קץ' הוצאו מרבית חיילי יחידה זו משורות הצבא הפולני בזמן העברת הצבא דרוסה, לפי עדות אחרת עזבו מרבית יהודי קולטובאנקה את בריה"מ עם המשלוח הראשון של הצבא הפולני לפרס.²⁵

2

חלקם המכריע של המיסמכים והעדויות שבידינו מראה על תופעות של אנטישמיות בצבא אנדרס. יחסם העויין של הפליטים הפולניים אל הפליטים היהודיים נבע הן ממסורת האנטישמיות של פולין שבין שהי מלחמת-העולם, והן מההתרחשויות של העבר הקרוב יותר. אותם הפולנים אשר מצאו את עצמם על אדמת בריה"מ בשנות מלחמת-העולם השניה היו בדרך כלל תושבי השטחים שסופחו לבריה"מ ב-1939, ברובם אלמנט לאומני קיצוני. אחת ההאשמות הרלוונטיות ביותר בקרב הפליטים הפולניים היתה, כי יהודי האזורים שסופחו לבריה"מ קיבלו בהתלהבות את הצבא ותממשל הסובייטיים ושיתפו עמם פעולה. התלאות המשותפות של הפליטים היהודיים והפולניים בתוך בריה"מ, במאסר, במחנות-העבודה ובדרכים, לא רק שלא ריכזו, אלא אף החריפו את הרגשות האנטישמיים.²⁶ רגשות אלה קיבלו את ביטויים גם בצבא אנדרס. אנדרס וקוט הודו בגלוי בקיום האנטישמיות בקרב החיילים. בעקבות דברי שיכנע שהשמיץ קוט באוזני אנדרס וקצינים בכירים אחרים בדבר הצורך לדכא מעשים והלכירות אנטישמיים, הוציא אנדרס פקודה ב-14 בנובמבר 1941, בה נאמר בין היתר: „הגני מצווה על כל המפקדים החתומים למרותי לרכא באופן נמרץ כל גילוי של אנטישמיות... כל התנהגות נגד יהודים אורחי פולין הנובעת מעובדת היותם יהודים הינה בלתי נסבלת...“²⁷ אולם בפנייה נוספת מיום 30.11.1941, שלא היתה מיועדת לפירסום מחוץ לשורות הצבא, גיתנו על-ידי אנדרס „הבהרות“ לגבי פקודתו הקודמת. בפנייה זו הובעה הבנה לרגשות האנטישמיים שבקרב החיילים הפולניים, ונרמזה בה בבירור האשמת היהודים בשיתוף-פעולה עם הסובייטים. אנדרס אף האשים את הממשלה הפולנית הנולה בכך, שאין ברעתה להוציא את המסקנות המתבקשות מהתנהגותם הפרו-סובייטית של היהודים. יחד עם זאת הודגש בפנייה הצורך בהתאפקות מצד הפולנים, וזה בעיקר בגלל הודקקותה הזמנית של המדיניות הפולנית להמיסותה של דעת-הקהל בארצות האנגלו-סאכסיות. הפנייה הסתיימה במלים: „על כל החיילים להבין כי האינטרס שלנו דורש שלא להתגרות ביהודים. במצב הנוכחי עלולה האנטישמיות לסכן את האינטרס הפולני במידה שאין לשערה... את שאלת היהודים נפתור כשנחיה אדונים לעצמנו, בביתנו, לאחר הנצחון... נטפל בנושא היהודי כפי שדורשים זאת גדולתה ועצמאותה של מולדתנו והצדק האנושי הפשוט...“²⁸

ההפליה של החיילים היהודיים לבשה צורות שונות. כפי שהוזכר כבר לעיל, הופלו היהודים לרעה בתהליכי הגיוס. רבים מאלה שהצליחו להתגייס גורשו לאחר מכן משורות הצבא הפולני, וחלקם הועבר לעבודות שונות בקולחוזים הסמוכים למחנות הצבא.²⁹ אלה שעלה בידם להישאר בצבא הועסקו בדרך כלל

בתפקידים נחותים ובעבודות קשות. יהודים נתקלו בקשיים כשניסו להתקבל לקורסים מקצועיים שונים, וזאת אפילו כשהיו בעלי ההשכלה והכישורים המתאימים.⁴⁰ בקשיים מיוחדים נתקלו המועמדים היהודיים לבת-רספר לקצינים. היו מקרים של אירעויות קטנות שבצבא אנדרס התקבלו בסך-הכול שני יהודים.⁴¹ היו מקרים של עויבת בת-רספר לקצינים בגלל האווירה האנטישמית ששררה בהם. על הלכידה האנטישמית בקרב הצבא הפולני בבריה"מ מעידה גם העובדה כי בעקבות בואם של חיילי צבא אנדרס לאנגליה גברו הלכידה האנטישמית בקרב הצבא הפולני שם.⁴²

יחד עם תופעות של אנטישמיות היו גם מקרים בהם סייעו קצינים פולניים ליהודים. בין אלה שהתייחסו בהגינות מסוימת כלפי הפקודים היהודיים היו הסולונל בולסלאביץ', מפקד הדיוויזיה ה-9, והגנרל סוקאדובסקי, מפקדה של הדיוויזיה ה-6.⁴³ היו גם מקרים של הרצאת תעודות טבילה מזויפות על-ידי כמרים פולניים על מנת לאפשר גיוסם של יהודים.⁴⁴ בתוך הקצונה הפולנית היו בודדים שהיו מוכנים לסייע בהקמת קשר בין נציגי הסוכנות היהודית בטוראן ובין פליטים יהודיים בבריה"מ. אחד מהנספחים הצבאיים של השגרירות הפולנית, קולונל בשם רודניצקי, סייע בהעברת כספים לפליטים יהודיים ובצירופם למשלוחי הצבא הפולני שעזבו את בריה"מ.⁴⁵

פרשת יציאתו של צבא אנדרס מבריה"מ והמניעים שמאחוריה לא נחקרו עדיין די הצורך. מתוך החומר שפורסם בנושא זה עד כה מתקבל הרושם כי היה זה אנדרס עצמו אשר היה מעוניין בדבר יותר מכל גורם אחר. למרות עמדתו השונה של סיקורסקי, חזר והדגיש אנדרס בסוף 1941 כי יש להוציא את כל הצבא הפולני מגבולות בריה"מ, היות ומפלגתם של הסובייטים היא בלתי נמנעת. גוסף לחישוב זה עיצבו את מדיניותו של אנדרס גורמים אחרים כגון חשדותיו כלפי הרוסים וכן שאיפותיו האישיות לעמוד בראש כוח צבאי ניכר ולשמש בעתיד אלטרנטיבה לסיקורסקי. מדיניות הרצאת הכוחות הפולניים מבריה"מ וצירופם לכוחות האנגליים תאמה גם את האינטרסים הבריטיים. בשיחתו של אנדרס עם סטאלין במרץ 1942 מוכח על התחלת העברתן של היחידות הפולניות לפרס, וביחוד אותה שנה, מבלי להיווצר כלל עם ממשלתו, השיג אנדרס את ההסכמה הסובייטית להוצאת היחידות הנותרות.⁴⁶ ההעברה בוצעה בשני שלבים, בסוף מרץ וראשית אפריל 1942, ובחודשי אוגוסט-ספטמבר אותה שנה. העוזבים הועברו במשלוחי רכבות מטאשקנט לקראסנובודסק שעל שפת הים הכספי, ומשם לנמל הפרסי פאהלווי. בהעברה הראשונה יצאו כ-31,500 חיילים וכ-12,500 אזרחים, ובהעברה השנייה כ-44,000 חיילים ולמעלה מ-25,000 אזרחים. בסך הכל עזבו את בריה"מ למעלה מ-113,000 פליטים פולניים, מהם כשני שלישים חיילים וכשליש אזרחים.⁴⁷

השוואת מיספר הפליטים היהודיים אשר הצליחו לעזוב את בריה"מ בדרך זו עם מיספרם הכללי של העוזבים, וכן בדיקת היחס שבין הכמות המוערכת של הפליטים הפולניים, ביכולתן לשפוך אור מסוים על ההפלייה שננקטה כלפי היהודים. ההערכות לגבי מיספרם הכללי של אזרחי פולין שנמצאו בבריה"מ בזמן המלחמה

נעות סביב מיליון ורבע אנשים.⁴¹ ביניהם היו כ־300–400 אלף יהודים אשר היו כ־30% מכלל אוכלוסיית הפליטים.⁴² מספר היהודים אשר עזבו את בריה"מ עם צבא אנדרס נע בין 5–6 אלפים איש, בהם כ־4,000 חיילים, והנותרים — אזרחים.⁴³ לפי הדו"חות של הוועדה לענייני יהודי פולין שעליה הסוכנות היהודית מסתבר כי כלל היהודים שהגיעו לפרס עם צבא אנדרס נע סביב 6–7 אלפי איש.⁴⁴ ראוי לציין כי בין אלפי הילדים הפולניים שהגיעו לטהראן היו רק כ־850 ילדים יהודיים הידועים כ"ילדי טהראן".⁴⁵ השוואת מיספר היהודים שעזבו את בריה"מ עם מיספר הפולנים מוכיחה כי בו בזמן שכ־10% מכלל הפליטים הפולניים הצליחו להגיע לפרס עם צבאו של אנדרס, אחוז היהודים הגיע רק לכ־2% מכלל הפליטים היהודיים. מדיניות התפלייה מצד הפולנים והסובייטים נתנה את אותותיה לא רק בשלבי הגיוס לצבא אנדרס, אלא אף בעצם תהליך העברת הצבא לפרס. קציני הנ"ק.וו.ד. האחראים לניהול מבצע ההעברה בדקו את רשימות היוצאים, במיוחד של האזרחים, וכשתמדובר היה ביהודים הורשה צירוף המשפחה הבלעדית בלבד. כמו כן ניתנו לקציני הצבא הפולני הוראות לצמצם ככל האפשר את מיספר היהודים העוזבים.⁴⁶ עדויות רבות מספרות על יוזמה נפרדת של קצינים פולניים, שהורידו בכוח חיילים יהודיים מהרכבות שיצאו לקראסנובודסק.⁴⁷ הרצון לעזוב את בריה"מ היה כה חזק עד שהביא חלק מהיהודים לאימוץ התאבדות במקרה ולא יצורפו למשלוחים. עדות אחת מספרת על מספר מקרי טביעה של יהודים אשר ניסו, חרף התנגדותם של הפולנים, לעלות לאניות המפליגות מקראסנובודסק. היו אף מקרים בודדים של החזרת יהודים אשר הצליחו להגיע לפרס באופן בלתי חוקי.⁴⁸ יחד עם זאת השתדלו ראשי השגרירות הפולנית וכן קציני הצבא הפולני וביניהם אנדרס עצמו, להעביר לפרס מיספר אישי ציבור יהודיים מבין הפליטים, במיוחד רבנים.⁴⁹ אין ספק כי התנתנות זו כלפי אישים יהודיים בודדים, בהבדל מההתנתנות כלפי מרבית היהודים, הייתה מכוונת ליצירת רושם חיובי בקרב דעת הקהל באנגליה, ארה"ב וארץ־ישראל. למרות שפרשת היהודים בצבא אנדרס היא רק אחת הפרשיות הקשורות בגורל הפליטים היהודיים מפולין בברית־המועצות בשנות מלחמת־העולם השנית, היא שיקפה במידה רבה את מצבם המיוחד של פליטים אלה אשר הושפע מהעמדות והמדיניות של הסובייטים מחד גיסא ושל הפולנים מאידך גיסא.

הערות

1. *Vneshnyaya politika Sovetskogo Soyuz v period otechestvennoi voiny*, vol. 1, pp. 137–138, Moskva, 1946.
להלן: *Vneshnyaya politika*.
2. שם, עמ' 146.
3. *Documents on Polish-Soviet Relations 1939–1945*, vol. 1: 1939–1945, pp. 200–201, Heinemann, London, 1961.
להלן: *Documents*, vol. 1.

4. דריה השגרירות הפולנית בקיבישב לממשלה הפולנית בלונדון מתאריך 23.3.1942, אוסף שווארצבארט, ארכיון "יד ושם", ירושלים. להלן: אוסף שווארצבארט.
5. Documents, vol 1, p. 228.
6. שם, עמ' 244. הביעויות של בריה"מ לגבי השטחים הפולניים שמופחו על ידי ברית המועצות כבר בראשית מלחמת העולם השנייה עם הממשלה הפולנית הגולה בלונדון. על כך ראה: Malsky, I. M., Vospominaniya Sovetskogo posla; Voyna: 1939-1943, pp. 156-157, Moscow, 1965.
7. Documents on Polish-Soviet Relations 1939-1945, vol. 2: 1943-1945, p. 683, Heinemann, London, 1967.
- להלן: Documents, vol. 2.
8. דריה של ברנארד זיגור, צובר השגרירות הפולנית בקיבישב מתאריך 26.3.1942, אוסף שווארצבארט. ראה גם: Documents, vol. 2, p. 684.
9. אחות פרשה הרב האגר ראה הדריה של צ'יז' רודניצקי מתאריך 12.9.1942, אוסף שווארצבארט, וכן עדותו של הרב האגר בחיק מס' 56/3564, הארכיון הציוני, ירושלים.
10. לדוגמה ראה: Wolna Polska, 24.6.1943, וראו נייע לקבן, מס' 22, 1945.
11. Stanislaw Kot, Listy z Rosji do Gen. Sikorskiego, pp. 136, 321, London, 1955.
- להלן: Kot, Listy.
12. שם, עמ' 82.
13. שם, עמ' 381. ראה גם מכתבו של רפאל שפר, נציג הסוכנות היהודית בטהראן, על שיחתו עם קוט, מתאריך 21.8.1942, חיק מס' 56/879, הארכיון הציוני.
14. עדותו של הרב האגר, כנ"ל.
15. דריה מס' 3 ממשרדו של שווארצבארט מתאריך 4.5.1942, אוסף שווארצבארט.
16. לפי אנדרס תאריך המכתב הוא 31.10.1941. Wladyslaw Anders, Bez Ostatniego Rozdzialu; Wapomnienia z lat 1889-1946, p. 83, Gryf Publishers, London, 1959.
- להלן: Anders.
17. שם, עמ' 99. הערה עם: Kot, Listy, p. 204; Documents, vol. 1, p. 241.
18. לדוגמה ראה: יהושע א. גלבוע, לשמוע לנצח; פרקי אמור בבית הסעודות, תל-אביב, מסדה, עמ' 94. וכן: שמחה סנה, נק וני, בענאס"אירעס, 1952, 440-401.
19. Kot, Listy, pp. 136, 249.
20. Rozen, L. S., Cry in the Wilderness, p. 101, Om Publishing Company, New York - Tel Aviv, 1966.
- להלן: Rozen, Cry.
21. ראה גם עדויות מס' 03.1365, 03.1852 בארכיון "יד ושם", ירושלים. להלן: עדויות.
22. שמחה סנה, נק וני, עמ' 367.
23. עדויות מס' 03.2503, 03.1858, 03.2504, 03.1365.
24. עדות מס' 03.2863.
25. על פרטי המנעים ראה: עדות מס' 03.2863 וכן ב-Rozen, Cry.
26. Kot, Listy, p. 136.
27. דריה השגרירות הפולנית בקיבישב מתאריך 11.8.1942, אוסף שווארצבארט. וכן: Documents, vol 2, p. 679.

27. Anders, pp. 82–83.
28. Rozen, Cry, p. 69.
29. Shimon Redlich, "The Jewish Antifascist Committee in the Soviet Union", *Jewish Social Studies*, vol. 31, January 1969, pp. 26–28.
30. מכתב מתאריך 7.3.1942, חק צילומי אוסף סיקורסקי בארכיון יידיש בניו יורק.
31. ראה מכתבם של אנשי ה"בונד" בליט, פיינובלר ואולר לנציאלי סיקורסקי מתאריך 9.12.1941 שם.
32. Kot, Listy, pp. 249–250.
33. שטשעקאטס, ל. נעשיפטן פון פראיעקט צו שאפן א יידישן לעגיאן ביי דער פוילישער ארטיי אין סאדזש רוסלאנד. פאריז, 1951.
34. עדות מס' 03.2863.
35. השווא: Rozen, Cry, p. 216 עם עדות מס' 03.2863.
36. Anders, p. 82; Kot, Listy, p. 163.
37. Kot, Listy, p. 557; Documents, vol. 2, p. 680.
38. Kot, Listy, pp. 465–466.
39. Kot, Listy, p. 436; Czapski, J., *Na Niechudzkiej Ziemi*, pp. 34–35, Paris, 1949.
40. עדויות מס' 03.2502, ארכיון "מורשת", גבעת חביבה.
41. עדויות מס' 03.1852, 03.3187 וכן עדות מס' 265, ארכיון "מורשת", גבעת חביבה.
42. ראה מכתבו של שווארצבארט מתאריך 8.6.1943 ושל היצמן, ראש המחלקה הפוליטית של הצבא הפולני מתאריך 12.8.1943, אוסף שווארצבארט.
43. Rozen, Cry, pp. 157–158. Kot, Listy, p. 249.
44. Rozen, Cry, pp. 192–193.
45. ראה מכתבו של רודניצקי לרפאל שפר ושל לודביק וייזמן לסוכנות היהודית, שניהם מתאריך 10.9.1942. חק מס' 56/879, הארכיון הציוני.
46. על ההכרזים השונים בדבר היצאת צבא אנדרס מבריה"ם, ובמיוחד על גישתו של אנדרס ראה:
- Rozek, E. J., *Allied Wartime Diplomacy: A Pattern in Poland*, pp. 111–112, John Wiley & Sons Inc., New York, 1958.
- להלן: Rozek.
- Leon Mitkiewicz, *Z Gen. Sikorskim Na Obczyźnie*, pp. 186, 190, 271, 275–276, Instytut Literacki, Paris, 1968.
- Vneshnyaya politika, pp. 351–352.
47. Kot, Listy, p. 385; Rozek, pp. 77–78; Documents vol. 1, p. 573.
48. הערכתו של אנדרס נראית מוגזמת במקצת. ראה: Anders, p. 76.
49. על השירות לגבי מספר הפליטים היהודיים וחלקם באוכלוסיה הפליטים מפולין ראה: Documents, vol. 1, p. 573; Kot, Listy, p. 385; Rozek, p. 98.
- וכן עבודת הדוקטור של מחבר המאמר:
- Shimon Redlich, *The Jews Under Soviet Rule During World War II*, pp. 43–44, New York University, 1968.
50. Anders, pp. 134, 176.
- ראה גם: מכתבו של אנדרס לסיקורסקי מתאריך 20.8.1943, אוסף שווארצבארט.

שמואל רדליך

51. ד"ר הוועדה לצניני יהודי פולין שעליה הסכנות היהודית, ספטמבר 1942, ויק
מס' 56/879, הארכיון הציוני, וכן: ד"ר של אותה הוועדה מתאריך 19.11.1942,
אוסף שווארצבארט.
52. דקל, א., שרידי חרב, תל-אביב, 1963, עמ' 270-281.
53. Documents, vol 2, p. 688; Anders, p. 133.
54. עדות מס' 03.2253 וכן: עדות מס' 141 באוסף המדור לתיעוד בעלי-פה של המכון
ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים, היסטוריה הביל הוא לפי קטלוג מס'
2 של המדור, ירושלים, 1965.
55. ראה: עדות מס' 141 הביל, ד"ר ע"ד רודניצקי מתאריך 12.9.1942 באוסף
שווארצבארט, מכתבו של השליח, אגמ"י מתאריך 20.8.1942 בתיק מס' 56/879
בארכיון הציוני, וכן: שמהת סנה, נק ונר, עמ' 449-450.
56. ד"ר השגרירות הפולנית בקייביטב מתאריך 11.8.1942 באוסף שווארצבארט, וכן:
מכתבו של הרב ישראל האלברשטאם מתאריך 5.10.1942 לגנרל סיקורסקי, צילום
אוסף סיקורסקי בארכיון יזריא בנירזורק.

extensive work about the participation of Jews in the Slovakian underground and revolt in summer 1944, based upon documentary material from Slovakian archives, rich literary evidence and that of those who participated in the revolt, now living in Israel and in other countries. Professor Lipsher endeavours to present an objective description of the contribution of the Jews, in general, to the Slovakian revolt, in view of the fact that the official Slovakian publications attempt to deprecate the Jews' part in this rising or completely ignore the specific Jewish aspect of the fighting and the events following the failure of the revolt.

Dr. S. REDLICH, of the Hebrew University, discusses the Jewish problem throughout the various phases of the organisation of the Polish army in the Soviet Union, when it was subordinated to the government-in-exile in London (The Anders' Army). The material collected by Redlich informs us about the attitude to Jews adopted both by the Poles — the governmental representatives and the officers in the army — and by the Soviet authorities. Evidently, both sides made it difficult for the Jews to join the army and were responsible for their inferior status in it, while in the U.S.S.R. and on leaving its boundaries.

In the bibliographical section, ZVI EREZ, a member of kibbutz Dvir, brings an extensive review about a book, whose subject is Hungarian history, compiled by official and honourable historians, and considered to be the official history of the state of Hungary.

Erez discusses the "Jewish Point" in the book, proving that it includes many distortions or biased attitudes, whenever the authorities deal with Jewish matters.

The author emphasises the chapters describing the Hungarian attitude to the Jews during the Second World War and at the time of their deportation to the death-camps.

SHMUEL KRAKOWSKI, a "Yad Veshem" worker, doing research for the Hebrew University, reviews a book by Arnold Hindels, a Czecho-Slovakian Jew, who was expelled during the war to the labour camps in the Lublin district.